

בין תפילה לתלונה - מזמור פ' (המשך)

ב. בית שני – מתפילה לתלונה

מה בין שני הבתים הראשונים של מזמורנו? התשובה ברורה: בית א מכיל תפילה, והאזירה בו אופטימית - הקשר בין ה' לבין עמו מובע במונחים חיוביים.¹ בית ב מכיל תלונה והאזירה בו קשה - הקשר בין ה' לעמו מובע בפעלים הבאים בהקשרים שליליים ביותר.

מיד לאחר הפניה אל ה' הבאה בראש בית זה, "ה' א-להים צבאות",² מופיעה שאלה רטורית, האופיינית לתלונה בספר תהילים: "עד מתי...". כל המתואר בהמשכו של בית זה, מבחינת יחסו של ה' לישראל, נתון בעצם תחת השאלה הפותחת "עד מתי":³

עד מתי	-	עֲשֵׂנָהּ (- קצפת) בְּתַפְלַת עֲמֶךָ? ⁴
(עד מתי)	-	הֶאֱכַלְתָּם לֶחֶם דְּמִעָה ⁵ וְתִשְׁקְמוּ בְּדָמְעוֹת שְׁלִישׁ? ⁶
(עד מתי)	-	תִּשְׁיַמְנוּ מְדוֹן לְשִׁבְיָנוּ ⁷ וְאִיִּבְנוּ יִלְעָגוּ לָמוֹ? ⁸

שלוש שאלות "עד מתי" אלו נוגעות בשלושה תחומים שבהם פעל ה' כנגד עמו:

- א. הוא מאן לקבל את תפילתם מחמת קצפו עליהם.
- ב. הוא הביא עליהם ייסורים קשים ביותר שגרמו להם בכי מר וממושך.
- ג. הוא נתן כוח לאויביהם ושם את ישראל ללעג בעיניהם.

עתה מתעוררת שאלה: במזמורי התלונה המוכרים לנו, באה התפילה תמיד לאחר התלונה, ותפקידה של התפילה הוא להזריח קרן אור (לעתים קלושה ולעתים בהירה) במחשכי התלונה, ולסיים בתקוה לעתיד.⁹ אולם בחלקו הראשון של מזמורנו, באה התפילה לפני התלונה. מהו פשר הדבר?

נדמה שדיוננו בבית א בעקבות מאמרו של י"מ גרינץ פותח פתח לתשובה: בית א ובית ב משקפים שני שלבים שונים של האירוע ההיסטורי שעליו נוסד המזמור. אירוע זה הוא מלחמה שבה השתתפו השבטים בני רחל - כנראה מלחמת ישראל בפלשתים באבן העזר. בית א משקף אפוא את ערב המלחמה, את השלב שבו נשאו ישראל תפילה לנצחונם, והיו חדורים בתקוה כי רועה ישראל יושב הכרובים יופיע לפנייהם בגבורתו, ויושיעם מאויביהם. בית ב, לעומת זאת, משקף את מצבם של ישראל לאחר מפלתם הכואבת באותה מלחמה, ועל כן הוא מביע תלונה מרה של ישראל כנגד ה', והתיאורים בו רוויי סבל וכאב. מעתה תהא מובנת השאלה הפותחת בית זה "עד מתי עשנת בתפלת עמך". שאלה זו היא בזיקה אל התפילה שבאה בבית א: "עד מתי תדחה בכעסך את התפילה שנשאנו לפניך ערב המלחמה - זו שמופיעה בבית הקודם?".

¹ הקשר בעבר, בעת יציאת מצרים, מדומה לרעיית הרועה את צאנו (פס' ב). הקשר שעליו נישאת התפילה בבית זה מתבטא בסדרת פעלים המביעים יחס חיובי של ה' לעמו: האזינה, הופיעה, עוררה את גבורתך (לפני ישראל) ולכה לישעתה (לנו).

² בעוד הפנייה אל ה' בראש בית א מתארת אוו כמי שהיטיב עם ישראל בעבר – "רעה ישראל... נהג כצאן יוסף", הפנייה בראש בית ב רומזת כנראה להווה, שבו ישראל נתון במלחמה, וה', א-לוהי צבאות ישראל הנחילם בה מפלה.

³ אמנם אפשר לפרש שהשאלה "עד מתי" מתייחסת אך ורק להמשכה "עשנת בתפלת עמך", ואילו המשך הבית מנמק את השאלה הזאת: "שהרי - האכלתם לחם דמעה... על פי פירוש זה כל המתואר בהמשך הוא הוכחה לכך שה' עשן בתפילת עמו. אולם הפירוש למעלה נראה פשוט יותר.

⁴ פירשו מילים אלו בעקבות ר' ישעיה מטרנאי. ישנם פרשנים (ראב"ע) שפירשו שהתפילה עצמה הפכה להיות עשן - ביטוי לכעסו של ה'.

⁵ אף כאן נפרש כר' ישעיה: 'האכלתם לחם בדמעה' – כלומר הם אכלו את לחמם מתוך בכי, ואולי גם נמסכו הדמעות בלחמם. ויש מפרשים שדמעתם הייתה לחמם כבתהילים מ"ב, ד "הייתה לי דמעת לי לחם יומם ולילה".

⁶ "שליש" הוא כלי המכיל מידה הקרויה שלישי, כמו בישעיהו מ', יב "וכל בשליש עפר ארץ". לדעת ראב"ע הבי"ת שלפני המילה דמעות משרתת את המילה שלישי, 'ותשקמו דמעות בשליש'. והרי זה מקביל למה שפירשו בשם ר' ישעיה בראש ההערה הקודמת (וכך אכן פירש ר' ישעיה גם מילים אלו).

⁷ המילה 'מדון' מופיעה במקרא ביחד עם המילה 'ריב'. ואם כן משמעות הפסוק היא "שהם מריבים עמו תמיד" (רד"ק), "שכל היום נלחמים בנו" (מאיר).

⁸ "למו" פירושו 'להם', ולפיכך פירש ראב"ע שהמילה באה תחת המילה 'לך' והיא "כינוי בעבור כבוד ה'... וטעם 'ילעגו' - שלא תוכל לעזרנו". וכך פירש גם רד"ק. על פי פירוש זה, אפשר שיש כאן רמז לנפילת הארון בשבי הפלשתים. אולם נראה כי הפשט הוא כדברי צ"פ חיות: "למו – יתייחס אל האויבים, וזהו הנקרא למי"ד של הנאה, כמו 'לך לך' - להנאתך, וכן גם כאן: לרצונם, לנפשם". ואם כן המושא ללעגם של אויביו הוא אנו. בתרגום השבעים ובפשיטא בא תחת 'למו' – 'לנו', ואין לדעת אם כך היתה גרסתם או שכך פירשו.

⁹ כך הדבר במזמורי התלונה מ"ד, ע"ט, פ"ט, וכך הדבר באמת אף במזמורנו, כפי שניזכר בהמשך עיונו.

אף על פי כן, אף התלונה בבית ב מסתיימת בתפילה קצרה, כבכל מקום שבו מופיעה תלונה של ישראל בספרנו. תפילה זו כלולה בפזמון החוזר:

ח א-להים צ-באות השיבנו, והאר פניך ונשעה.

תפילה זו, החותמת את בית ב, מנוגדת לנאמר בבית שלפניה:

"א-להים צבאות" - הרי זו פנייה כעין הפנייה שבראש בית זה.

"השיבנו" - אליך, ואל יעשן בנו אפך, או: השיבנו לקדמתנו, כמו שהיינו בשעת שלוותנו בטרם נגפתנו לפני אויבינו

"והאר פניך" - אלינו, ולא כפי שהסתרת פניך ממנו עד עתה.

"ונושעה" - מידי אויבינו שגברו עלינו.

וכאן ישאל השואל: והרי אותו פזמון חוזר מופיע גם בסיומו של בית א, ושם אין ניתן לפרשו בדרך שהוצעה כאן! אכן, כך הדבר, וזו מסגולותיו של הפזמון החוזר בספרנו, שלא זו בלבד שבדרך כלל הוא עובר שינויים מסוגים שונים במהלך הופעותיו במזמור (כנאמר בראש עיונו), אלא שגם פרשנותו הולכת ומשתנה בהתאם להקשר שבו הוא נתון בסיומו של כל בית ובית.

כיצד יתפרש הפזמון החוזר כשהוא בסיום התפילה להצלחה במלחמה שבבית א? אפשר שבדרך זו:

"א-להים השיבנו" - לבתינו בשלום, כרועה זה המשיב את צאנו למקומו לאחר שהנהיגם במקום מרעה במדבר.

"והאר פניך" - אלינו בכך שתעורר את גבורתך לפנינו.

"ונושעה" - בכך שתנחילנו נצחון במלחמה ותקבל את בקשתנו "ולכה לישעה לנו".

ג. בית שלישי - תלונה אחר תלונה

1. נושאו של בית זה, והקשר בינו לבין קודמו

כאשר אנו מגיעים לפסוק ט שבראש הבית השלישי של מזמורנו, נדמה עלינו שאנו מתחילים עניין חדש, שאין לו כל זיקה לחלקו הראשון של המזמור. כמה דברים מהותיים משתנים במעבר מן החלק הראשון של המזמור לראש בית ג: ראשית, הזמן - התפילה והתלונה בחלק הראשון נוגעות להווה, לשעת אמירתו של המזמור; בראש בית ג אנו מפליגים לזמן עבר, ליציאת מצרים ולהתנחלות בארץ. שנית, הסוגה הספרותית - בית ג כולו ממשיך את עם ישראל לגפן, והשינויים בקורות העם מדומים לשינויים במצבה של אותה גפן; דבר דומה לא נמצא בחלקו הראשון של המזמור.¹⁰ שלישית, האווירה - בראש בית ג האווירה שונה מזו שבחלקו הראשון של המזמור: אין את אותה הרגשת דחיפות המאפיינת את התפילה ואת התלונה שבחלק הראשון, אלא הרגשת רחבות ונחת.

תחושה זו שאנו חשים בראש בית ג נובעת כמובן מטעות אופטית: ארבעת הפסוקים הפותחים את בית ג אינם אלא הקדמה נחוצה לפסוקים יג-יד הבאים בהמשך. ודווקא שני פסוקים אלו הם שקובעים את נושאו של בית ג כולו: בית ג הוא תלונה מרה של המשורר על יחסו של ה', נוטע הגפן ומטפחה בעבר, אל אותה גפן בהווה:

לְמָה פָּרַצְתָּ גְדִירָה וְאָרוּהָ כָּל עֲבְרֵי דָרְךָ...

וילמה' זה נותר שאלה רטורית שאין לה כל תשובה.

גם במזמורי תלונה נוספים בספרנו אנו מוצאים שאת התלונה מקדים תיאור חסדיו של ה' עם ישראל בעבר. כך הדבר במזמור מ"ד, שחלקו הראשון (כשליש המזמור) מתאר את חסד ה' עם ישראל בירושלם הארץ, כרקע לתלונה בחלקו השני על יחסו ההפוך של ה' אל עמו בהווה. כך גם במזמור פ"ט, שאת התלונה שבסוף המזמור על הפרת הברית עם בית דוד מקדים תיאור חסדיו של ה' עם דוד והברית שכרת עמו, תיאור התופס את חלקו הגדול של המזמור.

הטעם להקדמות אלו בכל המקומות שציינו ברור: עיקרן של התלונות במקומות אלו הוא על השינוי הקיצוני לרעה ביחסו של ה' אל ישראל, שינוי שאין לו הסבר.¹¹ וכך הדבר גם במזמורנו: לאחר התיאור הרחב של הטיפול והטיפול של ה' את גפן - עם ישראל, זועקת השאלה-התלונה "למה פרצת גדריה..."? מדוע שינית את יחסך לגפן זו מן הקצה עד הקצה, כשהגפן היא אותה גפן עצמה.

עתה, לאחר שהגדרנו את בית ג כתלונה, מתבררת שייכותו לחלקו הראשון של המזמור, וליתר דיוק, לבית ב שלפניו: שני הבתים הללו מכילים תלונות. האם יש קשר בין התלונות בשני בתים אלו? האם הן נסובות על אותו אירוע? ואם התשובה על כך חיובית, מדוע כה שונה עיצובן התוכני והסגנוני של שתי תלונות אלו?

¹⁰ באמת, שני הדברים שבהם הבדלנו בין חלקו הראשון של המזמור לבין ראשו של בית ג אינם מדויקים: הפנייה אל ה' בראש המזמור 'רועה ישראל... נוהג כצאן יוסף' רומזת לזמן יציאת מצרים וההליכה במדבר (ראה דיונו על כך בניתוח בית א), ובכינויים אלו עצמם מונח דימוי של עם ישראל לעדר צאן שה' רועה אותו. קשר סמוי נוסף בין שני המקומות הוא בכך שהגפן היא דימוי ליוסף "בן פרץ יוסף" (בראשית מ"ט, כב) - ענף של גפן פוריה הוא יוסף. והרי בראש מזמורנו מכונה עם ישראל על שמו של יוסף.

¹¹ בשני מזמורי התלונה ע"ד וע"ט אין אנו מוצאים הקדמות מן הסוג הנידון, משום שהתלונה במזמורים אלו אינה על שינוי יחסו של ה' לישראל אלא על כך שה', במעשיו לישראל, גורם לחילול שמו בידי הגוים. ראה דברינו על שני סוגי התלונות בספר תהילים בסוף הסעיף העוסק בבית א.

על שאלות אלו נענה רק לאחר שנעסוק בכמה היבטים פרשניים הנוגעים לבית ג על שני חלקיו : המבוא המתאר את חסדי ה' עם ישראל בעבר והתלונה על יחסו אליהם בהווה.

2. בין משל הגפן במזמורנו לבין משלים דומים בתוכחות הנביאים

דימוי ישראל לגפן או לכרם רווח למדי בדברי הנביאים. בשני מקומות בדברי הנביאים משמש דימוי זה, כמו במזמורנו, לתיאור שינוי שחל במצבם של ישראל. המקום הראשון הוא במשל הכרם בישעיהו ה', א-ז. מבחינת ההיקף הספרותי ומבחינת התוכן היסודי, רב הדמיון בין משל הגפן במזמורנו למשל הכרם בישעיהו, וההבדל הבולט ביניהם הוא בבחירת המשל, גפן בודדת או כרם שלם של גפנים.

ישעיהו ה', א אֲשִׁירָה נָא לִידֵידי שִׁירַת דָּוִד לְכַרְמִי :

כָּרִם הָיָה לִידֵידי בְּקֶרֶן בְּן שָׁמֶן.

ב וַיִּעְזְקֵהוּ וַיִּסְקַלְהוּ וַיִּטְעֵהוּ שָׂרֵק

וַיִּבְנוּ מִגְדָּל בְּתוֹכֹוּ וְגַם יָקַב חֹצֵב בּוֹ

וַיִּקְוּ לַעֲשׂוֹת עֲנָבִים וַיַּעַשׂ בְּאֲשִׁים.

ג וַעֲתָה יוֹשֵׁב יְרוּשָׁלַם וְאִישׁ יְהוּדָה

שָׁפְטוּ נָא בֵּינִי וּבֵין כְּרָמִי.

ד מָה לַעֲשׂוֹת עוֹד לְכַרְמִי וְלֹא עָשִׂיתִי בּוֹ

מִדּוֹעַ קִנִּיתִי לַעֲשׂוֹת עֲנָבִים וַיַּעַשׂ בְּאֲשִׁים?

ה וַעֲתָה אוֹדִיעָה נָא אֶתְכֶם אֵת אֲשֶׁר אֲנִי עֹשֶׂה לְכַרְמִי :

הִסֵּר מְשׁוֹכָתוֹ וְהָיָה לְבַעַר, פָּרַץ גְּדָרוֹ וְהָיָה לְמֶרְמֶס.

ו וְאֲשִׁיתָהוּ בְּתֶה, לֹא יִזְמַר וְלֹא יַעֲדֵר וְעַלָּה שְׁמִיר וְנִשִּׁית

וְעַל הָעֲבִים אֲצִוָּה מִהַמְטִיר עָלָיו מָטָר.

ז כִּי כָרִם ה' צ-בָאוֹת - בֵּית יִשְׂרָאֵל, וְאִישׁ יְהוּדָה - נִטַּע שְׁעָשׂוּעִיו

וַיִּקְוּ לְמִשְׁפָּט וְהִנֵּה מִשְׁפָּח, לְצִדְקָה וְהִנֵּה צָעָקָה.

המקום השני הוא בנבואת ירמיהו ב', כא. כאן מדובר, כמו במזמורנו, בגפן אחת ולא בכרם שלם, אולם ההיקף הספרותי מצומצם : הדימוי לגפן נמשך על פני פסוק אחד בלבד, ותיאור הפורענות הבאה על הגפן (מה שנמצא גם במזמורנו וגם בישעיהו) חסר לגמרי :

ירמיהו ב', כא וְאֲנֹכִי נִטְעֵתִיד שׁוֹרֵק, כֹּלָה זֶרַע אֲמָת

וְאִיד נְהַפְכָתָ לִי סוּרֵי הַגֶּפֶן נִכְרִיָּה! :

ההשוואה הקצרה שערכנו כאן בין שלושת המקומות נוגעת לפרטים שונים, אך אינה נוגעת בהבדל התהומי המפריד בין מזמורנו לבין הנבואות בישעיהו וירמיהו. ואולי אין לכנות זאת הבדל אלא היפוך מגמה.

גם במזמורנו וגם בנבואת ישעיהו פורץ בעל הגפן/הכרם את הגדר המגנה עליו, ובכך שם אותו למרמס ולמאכל לכל הנכנס. מדוע עושה בעל הגפן/הכרם כזאת?

שאלה זו הרי שואל משורר מזמורנו :

יג לָמָּה פָּרַצְתָּ גְּדָרֶיךָ

וְאִירֶיךָ כָּל עֲבְרֵי דָרְךָ?

והשאלה נותרת ללא מענה, ועל כן הגדרנו אותה כתלונה על יחס ה' אל גפנו-עמו. אולם על שאלה זו בדיוק בא לענות ישעיהו. הנביא שואל אף הוא שאלה, ובשאלתו נמצאת התשובה לשאלת משוררנו :

ד מָה לַעֲשׂוֹת עוֹד לְכַרְמִי וְלֹא עָשִׂיתִי בּוֹ?

מִדּוֹעַ קִנִּיתִי לַעֲשׂוֹת עֲנָבִים וַיַּעַשׂ בְּאֲשִׁים?

על שאלת "למה פרצת..." עונה הנביא "מדוע קויתי..." לא בעל הכרם הוא ששינה את יחסו אל כרמו, אלא הכרם הוא ש'בגד' בבעליו, הכזיב את תוחלתו לראות ענבים, ובמקום זאת עשה באושים. פריצת גדרו של הכרם אינה אפוא אלא תגובת בעל הכרם הנבגד המעניש את כרמו על חטאו.

אף בנבואת ירמיהו נמצאת תשובה לשאלתו של משורר מזמורנו, ואף תשובה זו נאמרת בלשון שאלה ותמיחה קשה :

וְאִיד נְהַפְכָתָ לִי סוּרֵי הַגֶּפֶן נִכְרִיָּה?

אולם במזמורנו, הגפן היא אותה גפן שהוסעה ממצרים ונטעה בארץ ישראל : היא לא בגדה בנוטעה ולא הכזיבה את תקוותו ; הוא זה ששינה את יחסו אליה לרעה, מן הקצה עד הקצה ללא כל סיבה נראית לעין!

ובכן, לכאורה לפנינו 'מחלוקת' וסתירה בין מזמורנו לנבואות ישעיהו וירמיהו בשאלה 'מי אשם' במצבה הירוד של הגפן: האם היא עצמה אשמה בכך או שבעליה הוא האשם?

כמובן, ניתן להסביר זאת בכך שפער של שנים רבות, ואף של דורות רבים, מפריד בין מזמורנו לבין שתי הנבואות. הנסיבות בכל מקום שונות הן, ובשוני זה יש להסביר את ההיפוך שבין מזמורנו לבין הנבואות. אמנם אין לשלול דיון היסטורי מעין זה, על אף הקושי לברר את הנסיבות הרוחניות-דתיות המדויקות המשמשות רקע למזמורנו.

אולם נראה שלא בכך טמון הפתרון לסתירה בין מזמורנו לבין שתי הנבואות. הפתרון הוא בשייכותו של מזמורנו לספר תהילים - הספר שבו מביע האדם את דברו מלמטה למעלה כלפי ה'. לעומת זאת ספרי ישעיהו וירמיהו הם ספרי נבואה, שבהם דובר ה' באמצעות נביאיו אל האדם.

אם נשתמש במונחים הלקוחים ממשל הכרם של ישעיהו נוכל לומר זאת כך: הנבואה מכילה את "שירת דודי לכרמו" - שירת התוכחה ששר 'הדוד' - ה', לכרמו - בית ישראל; מזמורנו, לעומת זאת, הוא 'שירת תלונה הגפן לדודה'.

מן הפרספקטיבה הנבואית מתפרשים קורות עם ישראל במסגרת של גמול א-לוהי על מעשיהם של ישראל: כאשר באה פורענות על ישראל, או כשעומדת היא לבוא, הנביאים מסבירים שהפורענות היא גמול צודק על חטאי ישראל ועל בגידתם בה'.

מן הפרספקטיבה האנושית, לעומת זאת, חש לעתים עם ישראל כי הפורענות שבאה עליו מאת ה' אינה מוצדקת, והוא מביע את תלונתו לפני ה' בהתאם לדרך שבה הוא חווה את הפורענות.

אין זה בלתי אפשרי אפוא שאותו אירוע קשה עצמו בקורות עם ישראל יוליד דברי נבואה חמורים המצדיקים את הפורענות ותולים אותה בחטאי ישראל, ובו בזמן יוליד אותו האירוע דברי תלונה מרים של משוררי קודש המפנים את תלונתם אל ה' ודבריהם ייכללו אף הם בכתבי הקודש של האומה במסגרת ספר תהילים (או מגילת איכה).¹²

חותמי כתבי הקודש כללו בספר תהילים מזמורי תלונה מרים וחרפים, כמו מזמור מ"ד ומזמור פ"ט, ובמידה פחותה בהרבה גם מזמורנו. בכך הם לימדונו כי תלונה הבאה מן הפרספקטיבה האנושית, כשהיא מבטאת חוויה אנושית אמיתית ונאמרת מפיהם של משוררי הקודש - אף היא ברוח הקודש נאמרה וראויה להיכלל בכתבי הקודש. וזאת, אף אם יש תשובה לתלונתם של ישראל, ותשובה זו תתגלה בדורות הבאים, או אפילו בדור זה עצמו בידי נביא.¹³

לפיכך רשאים אנו להתעלם מהבדלי התקופות והנסיבות שבין מזמורנו לבין נבואות ישעיהו וירמיהו, ולדון בכולם מנקודת מבט א-היסטורית כאילו נאמרו כולם באותו זמן עצמו.

3. ההבדלים בבחירת המשל - גפן או כרם

ההבדל העקרוני שעמדנו עליו בין משל הגפן המשמש בסיס לתלונה במזמורנו לבין המשלים הדומים בדברי התוכחה של הנביאים, יש בו כדי לבאר אף הבדלים פרטיים ביניהם. שכן הפרטים נגזרים מהמגמה הכללית של הדובר: האם כוונתו לייסר ולהוכיח בתוכחה נבואית, או שכוונתו היא לפרוש את תלונתו לפני ה'.

מדוע בחר משורר מזמורנו להמשיל את ישראל לגפן אחת, ואילו ישעיהו ממשילם לכרם? בטרם נענה על כך, עלינו לבאר את כוונת המשל במזמורנו.

משל הכרם של ישעיהו מתאר בראשיתו את פעולותיו של בעל הכרם בהתאמה למציאות הריאלית (עד שבראש המשל אין אנו מעלים על הדעת שמדובר כלל במשל); לעומת זאת, משל הגפן במזמורנו מודיע על עצמו כבר מראשיתו, שהוא משל ואף הנמשל ברור כבר ממילותיו הראשונות "גפן ממצרים תסיע, תגרש גוים ותטעה". אף שהשם ישראל לא נזכר כאן, וגם לא בהמשך, ברור לכול כי הכוונה לישראל ולא באמת לאיזו גפן.

אלא שתיאור הגפן במזמורנו נראה כה פנטסטי, עד שנשאלת השאלה האם יש קשר בין תיאור זה לבין מציאות ריאלית כלשהי? התשובה על כך היא שאכן קיים קשר כזה: התיאור במזמורנו מתאים לגפן הביתית שאותה מדלה האדם בירכתי ביתו והיא עולה ומטפסת ומכסה את הסוכה שעל גג הבית.

על הדימוי של האשה הטובה לגפן כזו במזמור קכ"ח - "אשתך כגפן פריה בירכתי ביתך" עמדנו בהרחבה בעיונו למזמור זה סעיף ו, ושם גם תיאורנו תופעה זו והבאנו אסמכתאות לקיומה מפסוקים במקרא ומדברי חז"ל. באותו עיון שאלנו מה הם המאפיינים של הגפן הביתית הזאת, שאינם קיימים בגפן הגדלה בשדה? מבין המאפיינים שצינו שם נזכיר שניים: ראשית, קיים יחס בלתי מובן בין חולשתו של הגזע הדק לבין ההתפרסות העצומה של ענפיו על פני שטח כל הגג. שנית, מפליאה יכולתה של גפן זו לטפס ולהגיע עד גובהו של גג הבית. גזעה הדק והחלש מיתמר ללא מגבלות, אמנם תוך שהוא נסמך על קיר הבית. מובן שכדי שהגפן תטפס עד הגג ותתפרס שם על תקרת הסוכה הניצבת על הגג, זקוקה הגפן לטיפולו של בעל הגפן, שידלה אותה על גבי קיר ביתו ועל גבי כלונסאות הסוכה.

נראה כי זהו הרקע למשל הגפן במזמורנו, אלא שכשם שהגפן היא עם ישראל, כך הבית שהיא מטפסת עליו הוא ארץ ישראל, וגגו של בית זה הם ההרים שצלה מכסה אותם, וכלונסאות הסוכה שעל גג הבית הם 'ארזי אל'.

¹² אין אנו טוענים כמובן שמזמורנו ונבואת ישעיהו נסובים על אותו אירוע עצמו, אלא רק זאת, שלא שינוי הזמן והנסיבות הם המפתח להיפוך ביניהם, אלא שייכותם לשני סוגים שונים ואף הפוכים של ביטוי דתי - הנבואה והתפילה.

¹³ דברים אלו כבר נידונו בסגנון אחר ובסיוע דברי חז"ל בחתימת העיון למזמור מ"ד, סעיף ז.

עתה אנו שבים אל שאלתנו בעניין הבחירה בדימויים שונים של עם ישראל, לגפן במזמורנו ולכרם בנבואת ישעיהו. הבדל גדול יש בין הגפן הביתית האחת הגדלה בירכתי ביתו של האדם, לבין הגפנים הרבות הגדלות בכרמו. הבדל זה אינו רק במראה החיצוני של שני סוגי הגפנים הללו, אלא גם בטיב טיפולו של האדם בשניהם ובמטרתו בטיפול זה. הכרם הוא מקום עבודתו הקשה של האיכר. עבודות הכרם רבות ומגוונות הן, וחלקן נזכר בדברי ישעיהו: "ויעזקהו ויסקלהו ויטעהו... ויבן מגדל בתוכו וגם יקב חצב בו" ולהלן נזכרות שם גם עבודות נוספות: בניית גדר סביבו, זמירת הגפנים, עידור גומות סביבו וביעור עשבים רעים הגדלים בכרם. עבודה קשה ומתמשכת זו משקיע החקלאי בכרמו כדי שיוכל לבצור את ענבי כרמו ולהתפרנס מהם.

בתוכחה הנבואית של ישעיהו מתאים אפוא מאד דווקא משל הכרם. כוונת הנביא במשל זה להביע את כפיות הטובה של הכרם - בעליו השקיע בו עבודה כה קשה, והכרם נתן פירות באושים וגרם לבעליו מפח נפש ותסכול. הגפן הביתית אינה מתאימה לתוכחתו של ישעיהו משתי סיבות: ראשית, היא אינה מצריכה עבודה קשה ומתמשכת כמו בכרם; שנית, גפן זו אינה ניטעת מסיבות כלכליות, לשם פירותיה, אלא בעיקר לשם צלה ויופיה. ממילא לא ניתן לבטא באמצעות גפן זאת את מפח הנפש הנובע מן הסתירה בין גודל ההשקעה למיעוט הפירות. מסיבות אלו עצמן מתאימה דווקא הגפן הביתית לתלונה במזמורנו: הטיפול והטיפול שמעניק בעל הגפן לגפנו הביתית היחידה אמנם אינם כרוכים בעבודה קשה ומייגעת, אך לעומת זאת מבטאים יחס אישי-אינטימי אליה. תפקידה של הגפן הוא להצל על הבית, ואת זאת היא עושה בעצמה, לאחר השקעה ראשונית שהשקיע בה בעליה. מכאן נבין את המעבר בפסוקים ט-יב מפעלים שנושאים החד-משמעי הוא ה': 'תסיע', 'תגרש', 'ותטעה', 'פנית', לסדרת פעלים שניתן לפרש כי נושאים הוא הגפן עצמה: 'ותגרש', 'ותמלא', 'ותשלח'.

מבחינה של הגפן הזאת אינו דווקא בפירות שהיא נותנת, אלא במילוי תפקידה לסוכך על הגג באמצעות התפשטות הענפים. ואת זאת הרי עשתה הגפן בהצלחה: "ותמלא ארץ, כסו הרים צלה... תשלח קצירה עד ים...". דווקא על רקע היחס האישי שמעניק בעל הגפן לגפנו, יחס של השקעה מתוך חיבה, ודווקא על רקע ההצלחה של הגפן במשימתה לכסות הרים בצלה, זועקת התלונה "למה פרצת גדרה...". מדוע נתהפך יחס החיבה שלך אליה לזניחה ולהפקרה? והרי הגפן היא אותה גפן עצמה שהסעת ממצרים, ומטרת נטיעתה באדמת ארצך נתקיימה בה! קשה לתאר כיצד ניתן היה להביע תלונה זו לו היה המשורר בוחר להמשיל את עם ישראל לכרם כמו בנבואת ישעיהו.

מדוע אפוא בוחר ירמיהו בנבואת התוכחה שלו להמשיל את ישראל לגפן בודדה כבמזמורנו, ולא לכרם כבנבואת ישעיהו? מטרת תוכחתו של ירמיהו שונה מזו של ישעיהו: אין הוא עורך השוואה בין העבודה המרובה שהשקיע הכורם לעומת אי-קבלת הפירות המקווים, השוואה שמבליטה את כפיות הטובה של הכרם ואת חוסר הכדאיות (הכלכלית) בהמשך החזקתה. ההשוואה שעורך ירמיהו היא בין היסודות התורשתיים המשובחים הקיימים בגפן הנבחרת, זו שנבררה מבין רבות אחרות (נראה שהכוונה לבחירת האבות לצורך ייסוד האומה), לבין הענפים 'הנוכריים' שצמחו מגפן משובחת זו. להבעת האכזבה של הנוטע מן 'התאונה' הגנטית הזאת (- 'איך נהפכת לי') מתאימה דווקא גפן בודדת שנבחרה בקפידה מבין רבות אחרות.

4. בין התלונה בבית ג לזו שבבית ב

מה בין התלונה המובעת בבית ב של מזמורנו לזו המובעת בבית ג שלו? הבדלים אחדים מבדילים ביניהן, אך אנו נתמקד באחד: התלונה בבית ב, נראה שהיא נוגעת באירוע מסוים, זה שעליו נסובה התפילה שבבית א. הווה אומר: זוהי תלונה על המפלה במלחמה שדבר קיומה נרמז בחלקו הראשון של המזמור, וכבר עמדנו על כך בנייתו בית ב. התלונה בבית ג, לעומת זאת, מכוונת למצב לאומי מתמשך, שבו פרוץ גבולם של ישראל ("למה פרצת גדריה") ועמים שונים מרשים לעצמם לארוות את פירות הגפן – "וארוה כל עברי דרך"¹⁴ עמים אחרים ("חזיר מיער וזיו שדי") פוגעים בגופה של הגפן בכך שהם אוכלים את ענפיה, כלומר הם נלחמים בישראל ואפשר שהם גם כובשים חלקים מן הארץ. כיוון שאין מדובר בבית זה בטרואמה לאומית נקודתית כמו בבית הקודם, אלא במצב לאומי מתמשך, אין כאן "לחם דמעה" ולא "דמעות שליש", אולם יש כאן תחושה מרה של נטישה מתמשכת של הגפן והפקרתה לכול.

ובכן, האם יש קשר בין שתי התלונות בבתים ב-ג? התשובה נראית חיובית. המצב הלאומי המתמשך המתואר בבית ג הרי הוא תולדת אותה תבוסה מוחצת במלחמה, שנידונה בבית ב. אם אכן מלחמה זו היא מלחמת אבן העזר, יש בכך סיוע לדברינו. במלחמה זו הגיעו הפלשתים עד שילה שבהר אפרים והחריבו אותה ואת המשכן אשר בה, וגרמו להשמדת הצבא הישראלי שעמד מולם. בכך נפרצה הגדר שהגנה על גפן - בית ישראל, ועם ישראל וארצו הפכו משועבדים לפלשתים.

¹⁴ א. 'עוברי דרך' כדימוי של העמים שכני ישראל מופיע פעמיים במגילת איכה: א', יב "לוא אליכם כל עברי דרך..."; ב', טו "ספקו עליך כפים כל עברי דרך...".

ב. דוגמה לאכילת פירותיה של הגפן-ישראל בידי עמים שכנים מצויה בספר שופטים ו', ג-ד: "והיה אם זרע ישראל, ועלה מדין ועמלק ובני קדם ועלו עליו... וישחיתו את יבול הארץ... ולא ישאירו מחיה בישראל ושה ושור וחמור".

מלחמה זו יצרה אפוא מצב לאומי חדש שעליו נסובה התלונה בפסוקים יג-יד במזמורנו. נמצא ששלושת הבתים א-ב-ג דנים אמנם באירוע אחד, אך הם מתייחסים לשלושה שלבים שונים שלו ומסודרים בסדר כרונולוגי: בית א- ערב המלחמה; בית ב- התבוסה במלחמה; בית ג- תוצאותיה הלאומיות המתמשכות.

5. הפזמון החוזר לאחר בית ג

נסיים את עיונו בבית ג בדיון אודות הפזמון החוזר המופיע בסיומו, בחלקו הראשון של פסוק טו:

אֶל־הַיָּם צָבָאוֹת, שׁוּב נָא!

מדוע נשמט מן הפזמון הזה החלק השני - "והאר פניך ונושעה"? ומדוע חל שינוי אף בחלקו הראשון, כך שבמקום "השיבנו" כמו בשאר הופעותיו, מופיע אצלנו "שוב נא"?

נראה שטעם הדבר הוא באופיה של התלונה בבית זה. בבית הקודם נסובה התלונה על אירוע נקודתי, התבוסה במלחמה, ועל כן נאמר בסופו "השיבנו" לקדמתנו ו"והאר פניך ונושעה" מידי אויבנו שגברו עלינו. אולם בבית ג נסובה התלונה על מציאות לאומית מתמשכת, שבה חש המשורר כי ה' נטש את עמו והפקירם, כאותו בעל גפן שפרץ את גדרה והפקירה למרמס לכל עובר דרך. במצב ירוד כזה אין התפילה 'האר פניך ונושעה' מתאימה, שכן אין מדובר בתלונה על הסתר פנים זמני שניתן לתקנו בהארת פנים ובמעשה ישועה אחד. אף הבקשה 'השיבנו' אינה במקומה: אנו מצויים במקומנו, אולם ה' עזבנו, ועל כן הבקשה המתאימה והנכונה במצב זה היא "שוב נא!" שוב נא אל גפנך החביבה כמקדם!¹⁵

ד. בית רביעי – מתלונה לתפילה

1. התפילה על הגפן

בדיונו על בית ב אמרנו כי התלונה בספר תהילים מסיימת תמיד בתפילה לשינוי המצב. זה גם תפקידו של בית ד, הבא לאחר התלונה שבבית ג - לשאת תפילה נרגשת על הפסקת זניחתה של הגפן ועל שובו של בעליה אליה. מחמת כן נמשך הדימוי של ישראל לגפן אף במחציתו הראשונה של בית זה. כנגד השאלה-התלונה "למה פרצת גדרה?" באה התפילה "הבט משמים וראה ופקד גפן זאת!".

בהמשך אותה תפילה הפותחת את בית ד מכונה הגפן בשני כינויים:

א. טז וְכִנָּה אֲשֶׁר נִטְעָה יְמִינִךָ

כלומר, פקוד גפן זאת ופקוד כנה זו שנטעה ימינך. המילה 'כנה' היא מילה יחידאית במקרא. יש המפרשים אותה כ'גנה' (חילוף גימ'ל בכ"ף),¹⁶ אולם כפי שראינו, כוונת מזמורנו להמשיל את ישראל לגפן אחת ולא ל'גנה' שיש בה עצים רבים. על פי ההקשר, 'כנה' היא נטיעה רכה,¹⁷ והכוונה לאותה גפן שעליה נאמר "תגרש גוים ותטעה", וכאן היא מכונה "כנה אשר נטעה ימינך". בהתאם לכך, יש מציעים לפרש שהמילה היא צורת הנקבה של המילה כן - בסיס,¹⁸ שהרי הנטיעה היא הבסיס להתפתחות העץ.¹⁹

ב. הכינוי השני של הגפן בא בהמשך פסוק ט"ז:

וְעַל בֶּן אֲמִצְתָּה לָךְ

מילים אלו ממשיכות את הבקשה שבראש בית ד "הבט משמים וראה" – 'הבט על בן זה שאמצת לך'.²⁰ 'בן' פירושו ענף של גפן, זמורה,²¹ כמו בפסוק (בראשית מ"ט, כב) "בן פרת יוסף, בן פרת עלי עין" שפירושו: יוסף הוא ענף של גפן פוריה על עין מים.

¹⁵ רק בסיום הבית הרביעי, לאחר תפילה מפורטת ונרגשת שבה צייר המשורר במחשבתו את בוא הישועה "תחינו ובשמך נקרא", הוא מרגיש שניתן לשוב אל הפזמון החוזר במלואו, ואף להרחיבו באמצעות הפנייה המשולשת "ה' א-להים צבאות".

¹⁶ כך פירש ר"י אבן גיאנח בספר 'רקמה' ובספר השורשים שלו ערך 'כן', ודבריו הובאו בלא להזכיר את שמו בפירוש ראב"ע ובפירוש רד"ק.

¹⁷ כך פירשו רד"ק ור' ישעיה על פי ההקשר.

¹⁸ כך פירשו רש"י ראב"ע ורד"ק, אמנם לא במשמעות שניציע מיד להלן. צורת הנקבה 'כנה' במשמעות בסיס מופיעה בלשון חכמים במשנה כלים ז, ו.

¹⁹ בעברית החדשה משמשת המילה כנה בהקשר החקלאי כשמה של הנטיעה שעליה מרכיבים חלק של עץ אחר – הוא 'הרוכב'.

²⁰ על פי פירוש זה בנויה התפילה במבנה כיאסטי כזה:

הבט משמים וראה
ופקד גפן זאת
וכנה אשר נטעה ימינך (- פקוד)
ועל בן אמצתה לך (- הבט)

²¹ זוהי השָׁאָלָה: הענף היוצא מגזע העץ הרי הוא כבנו של העץ. בדרך זו פירשו ראב"ע, רד"ק, ר' ישעיה והמאירי. מעניין לציין כמה שמות הקשורים לגפן ולחלקיה מצויים במזמורנו: גפן, שורשיה, ענפיה, יונקותיה, כנה, בן. אף הפעלים הקשורים בטיפול בגפן והמופיעים בפרקנו רבים ומגוונים.

'אמצת' מקביל ל'נטעה ימינך' ואם כן פירושו 'הבט על ענף הגפן (בן = כנה) אשר נטעת לך'.²² אולם אפשר שמשמעות המילים 'אמצת לך' היא 'חזקת לך', כמשמעות הרווחת של השורש א"מ"ץ גם בבניין פיעל,²³ והכוונה לחיזוק ענף הגפן הרך לאחר נטיעתו, באמצעות הדלייתו על דבר יציב.²⁴

ראוי לציון כי תיאור הגפן בבית ג - בתלונה, מתייחס בעיקר לגפן הבוגרת, שהתפשטותה המופלאה היא המתוארת בבית זה;²⁵ ואילו בבית ד - בתפילה, הדגש הוא על השלב שבו הייתה הגפן נטיעה רכה (- כנה) או ענף בודד וחלש (- בן) שיש לאמצו - להדלותו על בסיס מוצק. טעם הדבר ברור: כוונת המתפלל להזכיר לה' את אהבתו לגפנו מקדם, כאשר זו הייתה נטע רך ואהוב, וכאשר זכתה לטיפול אישי מאת הנוטע ("נטעה ימינך"; "אמצתה לך"), כדי שיתקיים דבר הנביא (ירמיהו ב', ב) "זכרתי לך חסד נעורך"; כוונת המתלונן, לעומת זאת, היא לצייר את גודל הפורענות שבאה על הגפן כתוצאה מפריצת גדרה, ולצורך זאת יש לתאר דווקא את הגפן הבוגרת, שענפיה הגיעו אל קצוות הארץ.

2. פסוק יז – הנמקת הצורך בתפילה

פסוק יז מהווה המשך לתפילה שלפניו, בכך שהוא מתאר את מצבה העלוב של הגפן, שמחמתו הוצרכה התפילה הקודמת: "הבט משמים וראה ופקד גפן זאת" שהרי היא "שרפה באש, כסחה (- מקוצצת)".

מבחינת תוכן, שייכות מילים אלו לתלונה שבבית ג, לפסוקים יג-יד, ויש בהן אף החמרה בתיאור מצבה של הגפן: לא זו בלבד שעוברי דרך אורים את פירותיה, וחזיר מיער וזיו שדי מכרסמים את ענפיה, אלא שהיא שרופה באש ומקוצצת. בשונה מפסוקים יג-יד, בתיאור במקומו חסר ציון זהות הגורם - זה ששרף וכיסח את הגפן. אולם נראה שגורם זה מוזכר בהמשך פסוק י"ז: "מגערת פניך". מילים אלו עולות למעלה ולמטה, כלומר הן גם מבארות את הסיבה להיות הגפן שרופה וכסוחה, וגם מקדימות את המילה "יאבדו".

אף שהנמשל היה ברור לנו מתחילת המשל, בכל זאת 'שלט' המשל בשני חלקי בית ג ובחלקו הראשון של בית ד. בפסוק יז חל המעבר 'הרשמי' מן המשל של הגפן אל נמשלו - ישראל. פסוק זה נחלק לשני חלקים מקבילים: הראשון שייך עדיין למשל - "שרפה (- הגפן) באש, כסוחה", ואילו השני מפרש שגפן זו היא עם - "מגערת פניך יאבדו".

בפסוקים יח-יט מתחדשת התפילה שהחלה בראש הבית הרביעי, אך עתה היא תפילה על "איש ימינך" ו"על בן-אדם אמצת לך", ובעצם 'עלינו' (- פסוק יט), ולא עוד על הגפן.

נמצא שבית ד נחלק לשני חלקים כמעט שווים באורכם - שני החלקים הם שתי תפילות, וביניהן מצוי ציר מרכזי, פסוק יז. תפקיד הציר המרכזי להעביר את הקורא מן התפילה הראשונה לזו השנייה:

3. התפילה על ישראל

יח תְּהִי יָדְךָ עַל אִישׁ יְמִינְךָ
עַל בֶּן-אָדָם אֲמַצְתָּ לְךָ!

שתי שורות התפילה הללו עומדות בזיקה לשונית ועניינית לתפילה על הגפן בראש הבית הרביעי (בפס' טו-טז). משמעות המילים "תהי ידך על..." דומה כפי הנראה ל'תהי ידך עם...' במשמעות של מתן יד לסיוע ולחילוץ של מי שזקוק לעזרה.²⁶ בקשה זו היא הסבר לבקשה שבראש הבית "ופקד גפן זאת": וכיצד תהא פקידתה? על ידי כך שתהי ידך על הזקוקים לעזרתך. ועתה נתבונן בשתי הקבלות לשוניות בין שתי התפילות:

²² כך פירש את פסוקנו ר"ש ברמן בפירושו 'אור בהיר' לספר ישעיהו לפסוק מ"ד, יד "ויאמץ לו בעצי יער, נטע ארן וגשם יגדל".

²³ ישעיהו מ"א, יד "אמצתיך אף עזרתיך אף תמכתיך בימין צדקי".

²⁴ בעברית החדשה משמשות המילים 'לאמץ בן' במשמעות לצרף ילד למשפחה שאינה משפחתו הביולוגית, ולהכיר בו כבן חוקי של האיש והאשה שצרפוהו אליהם. ביטוי זה נלקח ממזמורנו, אולי גם מפסוק יח "על בן אדם אמצת לך", אולם משמעותו המקורית נשתנתה.

²⁵ אמנם גם בבית ג מוזכרת הנטיעה של הגפן - "תגרש גוים ותטעה" - אולם זאת רק כמבוא הכרחי להמשך - לתיאור התפשטותה בכל מרחבי הארץ. הכינויים 'כנה' ו'בן' המציניים את השלב הראשוני של הגפן בשעת נטיעתה, חסרים בבית ג.

²⁶ בשמואל ב ג', יב אומר אבנר לדוד "והנה ידי עמך להסב אליך את כל ישראל". אפשר ששם הכוונה לנתינת יד לשותפות, אך אפשר שהכוונה 'והנה ידי עמך' - לסיוע ולעזרה לך במה שאינך יכול לעשות בעצמך - להסב אליך את כל ישראל (וראה שם פסוקים יי-יט). בתהלים קי"ט, קע"ג מבקש המשורר: "תהי ידך לעזרני" וצריך להשלים במחשבה: תהי ידך עלי, או: עמי.

פס' יח - ישראל
תְּהִי יָדְךָ עַל אִישׁ יְמִינְךָ
עַל בֶּן-אָדָם אֲמַצְתָּ לָּךְ.

פס' טז - הגפן
(פקוד) וְכִנְהָ אֶשֶׁר נָטְעָה יְמִינְךָ
וְעַל בֶּן אֲמַצְתָּהּ לָּךְ.

אל יטעה אותנו הדמיון הלשוני: 'כנה' ו'בן' בפסוק טז הם כינויים של הגפן בשלב היותה נטיעה רכה, ואילו בפסוק יח מדובר ב'איש' ו'בן אדם' שהם נמשליה של הגפן. ההקבלה הלשונית שלפנינו היא אפוא אמצעי אמנותי מתוחכם להקביל בין המשל לנמשל ולרמוז לזיקה שביניהם.

מיהם 'איש ימין' ו'בן-אדם' שמדובר בהם בפסוק יח?
מפרשים רבים פירשו ביטויים אלו כמוכונים לעם ישראל בכללותו. אולם מה טעם לכנות את העם בשמות 'איש' ו'בן אדם'?²⁷ מפרשים אחרים פירשו כינויים אלו ביחס למלך ישראל שבזמנו נאמר מזמורנו,²⁸ אולם כבר נוכחנו כי מזמורנו הוא מתקופה קודמת למלוכה, ומלבד זאת, מלך לא הוזכר כלל עד עתה במזמור.
פירוש חדש ומקורי לפסוק יח כתב ד"ר משה זיידל ז"ל במאמרו 'אדם - זה יוסף' שנכלל בספרו 'חקרי מקרא'.²⁹ להלן נביא קטעים ממאמר זה, במיוחד את מה שנוגע למזמורנו.

השם **אדם** סתם יש שהוא בא במקרא ככינוי ליוסף. דבר זה למדנו רבותינו בעלי המדרש בשמות רבא סוף פרק כ: "... ויהיו אנשים אשר היו טמאים לנפש אדם' (במדבר ט', ו) ואין אדם אלא יוסף שנאמר 'אהל שכן באדם' וכתוב 'וימאס באהל יוסף'".
הוכחתם מיוסדת על כיות (כיאסמוס) בשני פסוקים במזמור ע"ח:

ע"ח, ס וַיִּטֹּשׁ מִשְׁכַּן שְׁלוֹ, אֶהֱל שְׁכֵן בְּאֶדָם
סז וַיִּמָּאֵס בְּאֶהֱל יוֹסֵף, וּבְשֶׁבֶט אֶפְרַיִם לֹא בָחַר.
הרי 'אהל שכן באדם' הוא 'אהל יוסף'. נמצא אדם - זה יוסף.

אדם זה יוסף, הנחה זו תשפוך אור גם על מזמור פ' בתהלים. מזמור זה הוא מיוחד בכך, שהמשורר מבקש עזרת ה' **לאפרים ובנימין ומנשה** - ואין בו זכר לשאר שבטים, וכדברי אבן-עזרא: "המשורר הזכיר מלחמה שהיתה **לבני רחל** עם גוים". וכבר מצאנו את שלושת השבטים האלה מאוחדים תחת דגל אחד במדבר, דגל מחנה אפרים. ראה במדבר ב', יח-כד. מתי היתה מלחמה זו - אין בידינו לקבוע. ומאחר שהתפילה היא על אפרים ומנשה - בצירוף בנימין - על כן נזכר בתחילתה **יוסף** בהקבלה **לישראל**: "רעה **ישראל** האזינה, נהג כצאן **יוסף** ישב הכרובים הופיעה, לפני **אפרים ובנימין ומנשה** עוררה את גבורתך...".
ויש להניח ששמו של יוסף הוא ששם את משל הגפן בפי המשורר: "גפן ממצרים תסיע..." (פסוקים ט-יז), כי **יוסף נמשל לגפן** בברכת יעקב: **בן פרת יוסף בן פרת** עלי עין... (בראשית מ"ט, כב) שפירושו: **גפן פוריה יוסף, גפן פוריה** על עין מים. ובאותה הוראה של **בן פורת** בא גם 'בן' במזמורנו: "הבט משמים וראה, ופקד **גפן** זאת, ו**כנה** אשר נטעה ימין ועל **בן** אמצתה לך" (פסוקים טו, טז). **בן** הוא נרדף ל**כנה ולגפן**. ונראה שבחר ב**שלושה** שמות נרדפים כנגד **שלושה** השבטים שעליהם הוא עורך את תפילתו, וכמו שהוא בעצמו מפרש את הנמשל למשל בפסוק יח: "תהי ידך על **איש ימין**, על **בן אדם** אמצת לך" - והם בנימין, אפרים ומנשה. '**איש ימין**' הוא כנגד **בנימין**, איש-ימין = בן-ימין, בנימין, ו'**איש ימין**', אסתר ב', ה הוא = בנימין, או = בן-ימין ככתובתו בשמואל א ט', כא: 'על **בן אדם**' - הם אפרים ומנשה שכן כל אחד מהם הוא **בן-אדם**, **בן יוסף** שנקרא **אדם**! ואמר **בן-אדם** מלשון יחיד בהקבלה ל'**בן** אמצתה לך' בפסוק טז.

במהלך מאמרו מראה זיידל כי הנחה זו ש'אדם זה יוסף' "נותנת בידנו מפתח לפתרון כמה מקראות סתומים שהתחבטו בהם המפרשים והמבארים".³⁰ ובסיום מאמרו הוא מסביר את הקשר בין המילים 'אדם' ו'יוסף':

אך מהי משמעותו המיוחדת של הכינוי **אדם**, ומפני מה נתכנה בו **יוסף**? וצריכים אנו גם בזה לחז"ל האומרים בויקרא רבה ב, ח: "**אדם זה לשון חיבה ולשון אחוה ולשון ריעות**". וראה גיוזניוס-בוהל ערך אדם שמלת **אדם** בערבית הדרומית משמשת גם בהוראת **חביב, ריע**. וכבר באה מלת **אדם** כמקבילה למלת **אהבה** בהושע י"א, ד: "**בחבלי אדם** אמשכם **בעבותות אהבה**".³¹

²⁷ התשובה, הנרמזת בדברי ראב"ע, כי הכינוי 'בן-אדם' לעם כולו נובע מהמשל שבו כוננה הגפן 'בן' אינו מספיק.

²⁸ ראשון המפרשים כך הוא כנראה ראב"ע. לצד פירושו שהנמשל בפסוק הוא ישראל, הוא מוסיף: "או על משיח בן אפרים", ונראה שכוונתו למלך של ממלכת ישראל הצפונית בתקופת קיומן של שתי הממלכות.

²⁹ מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ח עמ' קנ-קס"ו.

ד"ר משה זיידל (תרמ"ו-תשל"א) היה תלמידו ואהוב נפשו של מרן הראי"ה קוק זצ"ל עוד כששניהם היו בלטביה והרב קוק היה רבה של בויסק. כמה מן האגרות החשובות שנתפרסמו באגרות הראי"ה נשלחו אל זיידל. בעצת הרב קוק למד זיידל שפות שמיות באוניברסיטאות אירופה, בגרמניה ובשווייץ. בתרצ"א עלה לארץ ושימש כמנהל בית המדרש למורות וגנות 'מזרחי' בירושלים במשך כעשרים שנה.
מאמריו עוסקים בחקר המקרא ובלשון העברית. שני ספרים, הכוללים מאמרים של זיידל בשני תחומים אלו יצאו בהוצאת מוסד הרב קוק לאחר מותו: חקרי מקרא (תשל"ח) וחקרי לשון (תשמ"ו). כמו כן כתב זיידל פירוש לספר מיכה שיצא בסדרה דעת מקרא לספר תרי-עשר.

³⁰ ואלו הפסוקים הנוספים על אלו המובאים למעלה שהוא מבאר על סמך הנחה זו: זכריה ט', א; הושע ו', ז; הושע י"ג, ב; עמוס ד', יג; מיכה ה', ד; מיכה ו', ח; ירמיהו ל"ב, כ. בהערות שבראש מאמרו מבאר זיידל גם כמה מאמרי חז"ל המבוססים על הזיהוי של אדם = יוסף.

נמצא שהתפילה בסיומו של מזמורנו נושקת לתפילה שבראשו: כנגד התפילה שלא נתקבלה, "לפני אפרים ובנימין ומנשה עוררה את גבורתך", נושא משוררנו תפילה על פקידתם של אותם שלושה שבטים "תהי ידך על איש ימינך (- איש-ימין-בנימין) ועל בן-אדם (בן יוסף) אמצת לך".

4. סיום המזמור

יט ולא נסוג ממך
תחינו, ובשםך נקרא.

לחלקו הראשון של פס' יט הוצעו שני פירושים: ³² לפי פירוש אחד, שלוש מילים אלו הן המשך של הפסוק הקודם: 'איש-ימינך ויבן-אדם אמצת לך' - לא נסוג ממך, (לפי פירוש זה נסוג הוא בבנין נפעל עבר לנסתר). והכוונה: אתה אמצת אותו (- אליך), והוא לא נסוג ממך, ועל כן שים נא ידך עליו לעזרו. ³³
החסרון בפירוש זה הוא שעל פיו הפסוק נחלק לשני חלקים שונים: החלק הראשון חותם את הפסוק שלפניו, המדבר על יחיד נסתר בעבר, ואילו בחלק השני עובר המשורר לדבר בגוף ראשון רבים ולהתחייב על העתיד: כאשר תחינו - אנו נקרא בשמך ונהללך על כך.

לפיכך הוצע פירוש אחר לשלוש המילים הללו, הרואה את שני חלקי הפסוק הזה כמקבילים זה לזה בהקבלה חסרה:

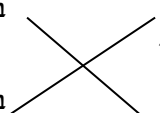
יט	_____
ולא נסוג ממך	
תחינו, ובשםך נקרא.	

בראש הפסוק יש להשלים מילה דומה ל'תחינו', כגון 'תושיענו', ואז פירוש חלק זה של הפסוק הוא 'תושיענו ואנו לא נסוג ממך' (לפי זה נסוג הוא בבנין קל עתיד למדברים). ³⁴ לפי פירוש זה מכיל הפסוק בשלמותו התחייבות שלנו לדבקות בה' ולקריאה בשמו כאשר ה' יצילנו ויחינו.

הפזמון החוזר החותם את התפילה מסכם אותה: "השיבנו" אליך כפי שהיינו בשעה שנטעת אותנו בהיותנו 'כנה' ובשעה שאמצת אותנו בהיותנו 'בן'. "והאר פניך ונושעה", היפך מה שנאמר בפסוק יז: "מגעת פניך יאבדו".
החידוש בהופעתו הנוכחית של הפזמון החוזר ביחס להופעותיו הקודמות הוא בהוספת שם ה' בפנייה שבראשו: "ה' א-להים צבאות". בכך מקדים המשורר לקיים את התחייבותו "תחינו בשםך נקרא", וכבר עתה הוא קורא בשם ה'.

חתימה: עוד על מבנה המזמור

במבוא לעיון זה עמדנו על מבנה המזמור ואמרנו שהוא מחולק לשני חלקים שונים מאוד זה מזה באורכם, שכל אחד מהם מכיל שני בתים שווים המסיימים בפזמון החוזר.
שני החלקים הגדולים של המזמור שונים מאוד באופיים: החלק הראשון סובב סביב אירוע מלחמתי מסוים, ואילו החלק השני עוסק במרחבים היסטוריים עצומים הכוללים את העבר הרחוק ("גפן ממצרים תסיע"), את ההווה המתמשך ("ארורה כל עברי דרך") ואת העתיד ("תחינו ובשםך נקרא").
בכל זאת, יש מכנה משותף בין שני חלקי המזמור: כל אחד מהם מורכב מבית אחד של תפילה ומבית אחד של תלונה, אלא שהסדר הפנימי מתחלף בין שני החלקים, דבר שיוצר מבנה כיאסטי של המזמור השלם:

בית א - תפילה		בית ג - תלונה
לפני היציאה למלחמה		על התוצאות המתמשכות של המפלה
בית ב - תלונה		בית ד - תפילה
על המפלה בקרב		על ישועה בעתיד

התפילה בבית א אינה זהה לזו שבבית ד: שתי התפילות נאמרות בשלבים שונים של האירוע ההיסטורי המשמש מצע למזמור, שונות הנסיבות לאמירתן והמטרה המכוונת לכל אחת מהן, ואף אורכן שונה מאוד. ואף על פי כן הן מקבילות זו לזו

³¹ ואכן, חז"ל דרשו פסוק זה על יוסף. במסכת שבת פט ע"ב דורש ר' חייא בר אבא בשם ר' יוחנן: "ראוי היה יעקב אבינו לירד למצרים בשלשלאות של ברזל, אלא שזכותו גרמה לו, דכתיב 'בחבלי אדם' אמשכם, בעבתות אהבה". וראה דבריו של זיידל על מדרש זה בהערה 1 במאמרו.

³² שני הפירושים הללו מוצעים כבר בדברי ראב"ע לפסוקו ובדברי המאירי.

³³ המאירי מוצא במילים אלו על פי פירוש זה נימה של תלונה: "ולא נסוג ממך ומעבודתך עד שיהא ראוי להרחיקו כל כך". והשווה לתלונה במזמור מ"ד, יח-יט: "כל זאת באתנו, ולא שכחנו... לא נסוג אחר לבנו ותט אשרינו מני ארצך".

³⁴ את השיקול של הקבלת שני חלקי הפסוק כתמיכה בפירוש זה מעלה המאירי: "יש מפרשים 'נסוג' עתיד מבנין קל למדברים בעדם, כדי להלמו בקשר עם 'תחינו' ועם 'בשםך נקרא'. וזוהי גם דעת צ"פ חיות.

מכוח תוכנן היסודי כתפילות. בניתוח בית ד (תת סעיף 3) אף מצאנו הקבלה ממשית בין מושא התפילות : אפרים ובנימין ומנשה בבית א מקבילים ל'איש-ימינך' ו'בן אדם' בבית ד.

אף התלונה שבבית ב שונה מזו שבבית ג, והשינויים ביניהן דומים לשינויים שצינו בין שתי התפילות (בנסיבות שבהן נאמרו, באורכן ועוד). ובכל זאת, מקבילות שתי התלונות זו לזו מכוח תוכנן היסודי כתלונות. בשתייהן מופיעה שאלה רטורית אופיינית לתלונה בספר תהילים : "עד מתי" בבית ב ו"למה" בבית ג.

נמצא שמזמורנו מורכב משני סוגים של ביטוי דתי, תפילה ותלונה. מסגרתו של המזמור היא בתפילה פותחת ובתפילה מסיימת, ותוכנו בנוי משתי תלונות.

ניתן להציע אפוא חלוקה של מזמורנו לשתי מחציות על פי שתי צורות הביטוי הללו : המחצית האחת, מחצית 'התפילה' תכלול את בתים א ו-ד ויהיו בה 67 מילים ; המחצית האחרת, מחצית 'התלונה', תכלול את בתים ב-ג ויהיו בה 68 מילים.

אף שבראש עיונו למזמור מ"ד כללנו את מזמורנו בין מזמורי התלונה של העם בספר תהילים, אין שוויון בין התלונה במזמורנו לזו שבמזמורי תלונה אחרים בספר תהילים כמו מ"ד ופ"ט. לא זו בלבד שהתלונה במזמורנו פחות מרה מזו שבמזמורים אחרים, אלא שהיא מוקפת משני צדדיה בתפילה. מסגרת זו הופכת את מזמורנו למזמור המפיח תקווה טובה והצופה פני אחרית.

- * * *
- * כל הזכויות שמורות לישיבת הר עציון ולרב אלחנן סמט, תשס"ח *
- * עורכת: עתירה ביק *
- * * *
- * בית המדרש הוירטואלי שליד ישיבת הר עציון *
- * האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/> *
- * האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org> *
- * משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9931456 שלוחה 5 *
- * דואל: office@etzion.org.il *
- * * *